

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTININ
REGIONAL VƏ SOSIAL DİALEKTLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günay Aqil qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xatirə Əvəz qızı Qocayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya miqyasında son yüzillikdə müasir linqvistik ədəbiyyatda ingilis dilinin amerikan variantı və onun dialektlərinin tədqiqinə maraq getdikcə artmaqdadır. İlk əvvəl dialekt sözünün mənşəyi haqqında məlumat verək. Bu termin latın mənşəlidir. O, kökünü “dialectus” sözündən götürmüşdür və “danışma tərzii” anlamını ifadə edir. Dialekt anlayışı iki yerə bölünür: 1) sosial dialektlər; 2) regional dialektlər¹. Sosiolinqvistikada bu iki qrupu ayıran amillər vardır. Regional dialektləri müəyyən edən amillər coğrafi sərhədlərdir; sosial dialektləri müəyyən edənlər isə sosial siniflər hesab olunur².

XIX əsrdə amerikanizmə olan elmi marağın artması XX əsrdə ingilis dilinin amerikan variantının regional dialektlərinin araşdırılmasına və öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ikinci dünya müharibəsindən sonra dilçilik elminin müasir mərhələsində dialektlərin tədqiqi onların bölünmə kriteriyaları və ən əsası linqvistik xüsusiyyətləri Amerika dilçiliyinin filologiyasının aktual məsələlərindən hesab olunur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşmağa başlayan amerikanizm paralel şəkildə hər yerdə anti-americanizmi formalaşdırsa da, Amerikanın müxtəlif sahələrində (siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s.) onun global ekspansiyası baş vermişdir. Nəticə etibarilə, ingilis dilinin, xüsusilə də ingilis dilinin amerikan variantının mədəniyyəti və siyasəti dünyanın hər yerində özünə yer edə bilmişdir.

İngilis dilinin amerikan variantında ünsiyyətin əhatə dairəsini genişləndirmək, yəni ingilis dilinin amerikan variantı daxil olmaqla digər beynəlxalq dialektlərin də regional və sosial variasiyalarını öyrənmək artıq zəruriyyət halını almışdır. Ölkəmizdə ingilis dilinin tədrisində ingilis dilinin Britaniya variantına üstünlük verilsə də, tələbələrin ingilis dilinin amerikan variantına olan marağı bizi düşünməyə vadar edir. Bu səbəbdən də ingilis dilinin amerikan

---

¹ Carver, M.C. American Regional Dialects: A Word Geography / M.C.Carver. – Michigan: The University of Michigan Press, – 1989. – p.136

² Francis, W. The Dialects of American English / W.Francis. – New York: Ronald, – 1958. – p.182

variantının hərtərəfli tədqiqi son onilliklərdə xüsusi maraq kəsb edir. Dissertasiya işimizin mövzusu olan ingilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektlərinin araşdırılması şübhəsiz ingilis dilinin bu çox mühüm variantının dilçiliyinin nəzəri və praktiki problemlərinin üzə çıxarılması baxımından araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektlərinin araşdırılması dilçiliyin nəzəri və praktiki problemlərinin üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqatın predmeti isə ingilis dilinin amerikan variantında mövcud olan regional və sosial dialektlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilərək sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektlərinin tarixi xronikası və linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq və təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- ingilis dilini qlobal və lingua-franka dili olaraq tədqiq etmək;
- ingilis dilinin tarixi köklərini araşdırmaq;
- ingilis dilinin amerikan variantının yaranması, tarixi, inkişaf xronikası və müasir dünyadakı nüfuzunun səbəblərini araşdırmaq;
- ingilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektlərinin tarixini tədqiq edib linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- korpus dilçiliyi anlayışını tədqiq etmək və Amerikan Milli Korpusunun ingilis dilinin amerikan variantının öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində fayda və önəmini təhlili etmək;
- “Amerikalılar ingilis dilini korlayır” fikrinin yaranma səbəblərini tədqiq etmək;
- tədqiqat işinə praktik cəhətdən faydalı ola biləcək və Amerikada dialektlərin tədqiqində aparıcı sayılan hər hansı bir təşkilat və ya elmi institut barədə tədqiqat aparmaq və onlardan qiymətli şəkildə faydalanmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın yazılmasında nəzəri dilçiliyin ənənəvi metod və üsullarından, xüsusən müşahidə, təsvir, struktur, linqvistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– İngilis dilinin yayılmasını izah edən ideal model “Braj Kaçru” modelidir. O, dünya ölkələrini ingilis dilinin işlənməsi və istifadə tezliyinə əsasən “Inner” (Daxili), “Outer” (Xarici) və “Expanding” (Genişlənən) qruplarına ayırır.

– Böyük Britaniyanın müstəmləkə siyasəti nəticəsində miqrantların Amerikada hər qitədən məskən salmasına baxmayaraq ingilis dilinin Amerikan variantının dialekt variativliyi ingilis dilinin Britaniya variantı ilə müqayisədə daha yeknəsəqdir.

– Amerika Birləşmiş Ştatları regional prinsip etibarilə əsasən 4 dialektoloji bölgəyə bölünür: Şimal, Midlənd, Cənub və Qərb.

– “Amerikalılar ingilis dilin korlayırlar” iddiası sonuncu yüzillikdə öz təsdiqini tapmamışdır. İngilis dilinin amerikan variantı Böyük Britaniyanın müstəmləkə siyasəti nəticəsində adalarından gələn mühacirlərin dilləri ilə formalaşdı və bununla da dildə artıq pozulmuş hesab edilən normalar koloniyalara köçürülürdü.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi çərçivəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ingilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. İngilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektləri arasında qarşılıqlı təsir imkanları da aşkarlanmışdır. İngilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektləri arasında qarşılıqlı təsir həm regional, həm də sosial dialektlər arasında mövcud fonetik, qrammatik və leksik oxşarlıqlar və fərqlərin izahını əhatə edir. Tədqiqat işi eyni zamanda ingilis dilinin amerikan variantının dialektlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinə dair praktik və nəzəri biliklərin zənginləşməsinə xidmət edən ilk mənbə hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti xarici dil dialektlərinin öyrənilməsi metodikasında özünəməxsus yeri olması ilə, ingilis dilinin amerikan variantına olan yeni münasibət və baxışları müəyyənləşdirir. İngilis dilinin amerikan variantının linqvistik və dialektoloji xüsusiyyətlərinin təhlilinə dair aparılan nəzəri araşdırmalarda tədqiqatın nəticələrindən istifadə etmək imkanı yaranır.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyada ilk və tək olan və Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerləşən

“International Dialects of English Archive” dialekt arxivinə tədqiqatçının səsləndirdiyi audiomətnin nümunəsi göndərilmişdir və həmin nümunələri arxiv rəhbərliyi qəbul etmişdir. İngilis dilinin amerikan variantının öyrənilməsinə marağın daha çox olmasını nəzərə alsaq, bu arxivdə mövcud olan dialektoloji audio materiallar ingilis dilinin amerikan variantının dialektlərinin öyrənilməsinə müsbət təsir edə bilər. Tədqiqat işindən dərslik və dərs vəsaitlərinin, buraxılış və magistr işlərinin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif səviyyəli elmi konfranslarda məruzə edilmiş və nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə, 8353 işarə, I fəsil – 37 səhifə, 73085 işarə, II fəsil – 36 səhifə, 70303 işarə, III fəsil – 39 səhifə 75207 işarə, Nəticə hissəsi 4 səhifə, 6794 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 233742 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir, aprobasiyası və strukturu barədə məlumat təqdim olunur.

Tədqiqat işinin **“İngilis dili qlobal və lingua franka dil kimi”** adlanan **I fəslində** ingilis dili haqqında ümumi məlumat verilir. Fəsil iki paraqrafdan ibarətdir: 1) **“İngilis dili haqqında ümumi qeydlər”**; 2) **“İngilis dilinin Amerikan variantı və fərqləndirici xüsusiyyətləri”**.

İngilis dilinin bugünkü statusu bizə geridə qoyduğu 1500 ildə özündə mədəniyyətlərin tarixini yaratdığını və bir dilin

formalaşmasında siyasi, iqtisadi və sosial ünsürlərin böyük əhəmiyyət kəsb etməsini sübut edən bariz nümunədir. Bir dilin harda və necə yarandığını dəqiq söyləmək demək olar ki, qeyri-mümkündür. Yarandığı gündən dəyişikliyə məruz qalan dil heç də həmişə müasirləri tərəfindən tam mənada qəbul edilmir. İngilis dilindən danışırıqsa, deyə bilərik ki, bu dilin tarixi müxtəlif dövrlərin yazılı qeydləri əsasında formalaşmışdır. Bu günə qədər gəlib çatmış yazılı mətnlər VII əsrə təsadüf edir. Əlbəttə ki, haqqında danışdığımız dilin tarixi yazıya alınmazdan çox əvvələ aiddir. Anqlo-Saksonların Britaniyaya gəlməzdən əvvəlki mərhələsi ingilis dilinin formalaşmasında ayrıca bir mərhələdir və bu barədə əlimizdə çox az material vardır. İngilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsubdur. V.Arakin “İngilis dilinin tarixi” kitabında German dil qrupunu qərb və şimal yarımqrupuna bölmür və ingilis dilini qərb qrupuna aid edir³.

İngilis dilinin yayılması və amerikan variantı daxil olmaqla variantlarının yaranması prosesini B.Fennel 4 mərhələyə bölmür:

- *XVII-XX əsrlərdə Britaniyanın koloniyalaşdırma siyasəti,*
- *XVII-XIX əsrlərdə Sənaye İnkilabında Britaniyanın liderliyi,*
- *Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi və siyasi liderliyi,*
- *Amerikanın texnoloji sahədə hakimliyi*”⁴.

Böyük Britaniyanın koloniyalaşdırılma siyasətinin səbəbləri əlbəttə XVI və XVII əsrdə İngiltərənin sosial rifah mənzərəsinin acınacaqlı olması idi. Tacirlərin və sahibkarların işinə yarayan “çəpərləmə” siyasəti ölkədə olan mühacirləri həyatda qalmaq üçün dilənçiliyə və oğurluğa sövq edirdi. Yeni dünyalara çıxış qazanmaq ölkə rəhbərliyinin əhalini səfalətdən qurtarmaq üçün yeganə planı idi. Bu yolla hakimiyyət həm də gün-gündən artan demoqrafik problemləri həll etmiş olacaq, ölkədə yerləşdirilə bilinməyən əhali üçün yeni torpaqlar işğal edəcəkdə. İkinci səbəb isə İngiltərənin iqtisadi hegemonluq arzusu idi, lakin, eyni zamanda koloniyaları özünə iqtisadi bazar olaraq təşkil etməyin onun üçün riskli bir siyasət olacağına da fərqi vardı.

---

³ Аракин, В.Д. История английского языка / В.Д.Аракин. – Москва: Физматлит, – 2003. – с.72

⁴ Fennell, B. A History of English: A Sociolinguistic Approach / B.Fennell. – Oxford: Blackwell, – 2008. – p. 20

İngilis dilinin variantlarının yaranmasında Britaniyanın son iki əsrdə Şimali Amerika, Okeaniya, Qərbi Afrika, Cənubi Asiya və Cənubi Amerikada apardığı işğalçılıq siyasəti əsas rol oynayır. İngilis dilinin Kanada variantı digər variantlarla müqayisədə ən qədim tarixə malikdir, çünki onun işğalı da erkən olmuşdur⁵.

U.Labov “The Atlas of North American English” (Şimali Amerika İngilis Atlası) kitabında yazır ki, ingilis dilinin Kanada variantının ən fərqləndirici xüsusiyyəti “Canadian Raising”dir (Kanadalı Yetişdirmə)⁶. Belə ki, kanadalılar /a/ diftonqun kar samitlərdən qabaq tələffüz edərkən dil ağız boşluğunda daha çox qalxır.

Qrammatikada da bəzi fərqlər özünü göstərməkdədir. Danışıda və yazıda kanadalılar bəzi feillərin keçmiş zaman forması ilə təsirsiz hal əvəzinə təsirli hal istifadə edirlər. Məsəl üçün, “*done with something*” əvəzinə “*done something*”, “*graduate from university*” əvəzinə “*graduate university*”, “*finished with something*” əvəzinə “*finished something*”⁷.

İngilis dilinin Kanada variantının lüğət tərkibinə gəlincə isə burada həm amerikan, həm də Britaniya variantının sözlərinə rast gəlmək olar. Yəni, bir kanadalı istəyinə və seçiminə əsasən “*bayram*” sözü üçün həm “*holiday*”, həm də “*vacation*”, “*rəng*” sözü üçün “*colour*”/“*color*”, “*dialog*” sözü üçün “*dialogue*”/ “*dialog*”, “*tənqid*” sözü üçün “*criticise*”/“*criticize*”, “*mərkəz*” sözü üçün isə “*centre*”/ “*center*” sözlərindən istifadə edə bilər. Bu sözlərlə yanaşı Kanadanın tarix boyu öz mədəniyyət və sosial həyatlarına uyğun yaratdıqları sözlər də vardır ki, onlar tarixin süzgəcindən keçərək bu günə çatmış və “*kanadizm*” adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, bu sözlər çoxluq təşkil etmir: “*toque*”, “*poutine*”, “*Nanaimo bars*”, “*clamato juice*”, “*garburator*”, “*studio apartment*” və s.⁸

⁵ Əliyeva, S. İngilis dilinin variantları // – Baku: The World Of Culture Scientific-theoretical bulletin, Azerbaijan State University of Culture and Art, – 2010. №20, – s.32-37.

⁶ Labov, W. The Atlas of North American English: Phonetics, Phonology and Sound Change / W.Labov. – Mouton de Gruyter, – 2005. – p.146

⁷ Trudgill P. International English: A Guide to Varieties of Standard English / P.Trudgill, J.Hannah. Routledge, – 2013. – p.59

⁸ Clouston, M.L. Canadian English: Background, Features and Resources // TESL Ontario Contact, – 2000. Vol 26, No 1, – p 11

İngilis dilinin Avstraliya variantının başlanğıcı elə ingilislərin Avstraliya sahillərində ünsiyyət qurduğu ingilis dilinin Britaniya variantından götürülür. Bu variantın yaranma tarixi dəqiq bəlli olmasa da, tarixçilərin və dilçilərin ortaq fikirlərinə əsasən, ingilislərin məskunlaşdığı dövrdən etibarən koloniyalaşdırılmanın ilk 30 ili ərzində artıq ingilis dilinin Avstraliya variantı formalaşmış idi. 1898-ci ildə E.Morrisin “Avstraliya ingiliscəsi” lüğətini çap etdirməsi ilə artıq “Avstraliya ingiliscəsi” rəsmiləşmiş oldu⁹.

İngilis dilinin amerikan variantı müstəqil bir dil hesab olunmur. O, ingilis dilinin Britaniya variantından XVII-XVIII əsrdə törəyən regional variantdır. İngilis dilinin amerikan variantının tarixi isə ilk ingilisin Amerika torpaqlarına ayaq basdığı gündən hesablanır. Əlbəttə ki, ingilis dilinin Britaniya variantı ilə müqayisədə çox qısa tarixə sahib olmasına baxmayaraq, tarixin səhifələrindən süzülüb bu günümüzə gələn və hələ də nüfuzlu və hakim mövqedə olmağı bacaran və unikalığı ilə seçilən “amerikanizm” tarixi mövcuddur. İlk dəfə “amerikanizm” terminini Priston Universitetinin ilk rektorlarından olan şotlandiyalı C.Viterspun işlətmişdir. “*Vəzifə və elm adamları arasında ingilis dilinin Britaniya variantında mövcud olan söz, ifadə və hətta cümlələrin fərqli formada ifadəsi amerikanizmdir*” deyən C.Viterspun əlavə edərək yazır ki, “*bu məqsədlə yaratdığım termin “şotlandizm” termininin əhəmiyyəti və yaranma zəruriyyəti ilə eynidir*”¹⁰.

Tədqiqatın II fəslə **“İngilis dilinin amerikan variantının regional dialektləri”** adlanır. Bu fəsildə 3 paragraf ehtiva olunur: 1) **“Dialekt haqqında ümumi qeydlər”**; 2) **“İngilis dilinin Amerikan variantının regional dialektlərinin təsnifatı və linqvistik xüsusiyyətləri”**; 3) **“İngilis dialektlərinin beynəlxalq arxivi”**.

Dialekt sözü latın mənşəli söz olaraq kökünü “dialectus” sözündən götürmüş, “danışma tərzii” deməkdir. İngilis dilinin amerikan variantının regional dialektlərini ayrıca tədqiq etmədən əvvəl dialekt və dil arasındakı fərqləndirici xüsusiyyətlər

---

⁹ Morris, E. Austral English a dictionary of Australasian Words Phrases and Words. / E.Morris. – London: Macmillan & Co., – 1898. – p.83

¹⁰ Tyler, M.C. President Witherspoon in the American Revolution // The American Historical Review, – July 1896. Volume 1, Issue 1, – p.671

müəyyənləşdirilməlidir. Dil və dialekt arasındakı ayırıcı fərqlər dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, sosioloqlar bu fərqlərin 3 amildən asılı olaraq dəyişdiyini bildirirlər¹¹:

1) “Mutual intelligibility” (Qarşılıqlı anlaşılma.) Müəyyən bir dialektin yaranıb inkişaf etməsi üçün müəyyən amillərin mövcudluğu labüddür: müəyyən bir sosial qrupun digəri ilə yaxın coğrafi ərazidə yaşaması (başqa sözlə, məsafə nə qədər uzaqdırsa dil daşıyıcılarının bir-birini anlaması da bir o qədər çətinləşir); bir qrup insanın digərindən coğrafi və ya sosial olaraq təcrid olunmuş şəraitdə yaşaması və ən başlıcası bütün bunların müəyyən zaman ərzində baş verməsi. Kifayət qədər zaman keçdikdən sonra dialekt təcrid olunmuş vəziyyətdə artıq fərdi dil xüsusiyyətləri qazanmağa başlayır. Buna ən bariz nümunənin özü elə ingilis dilinin başlanğıcda bir dialekt olmasıdır. Almaniya dilindən işğalçılar tərəfindən İngiltərəyə gətirilən Anqlo-Sakson dilinin daşıyıcıları olan anqlo-saksonlar Almaniya dilindən qohumlarından coğrafi olaraq təcrid olunduqlarına görə, onların dili artıq yeni istiqamət alıb ingilis dili kimi inkişaf etmişdir. Əlbəttə ki, ilkin mərhələdə dialekt olan ingilis dilinin dil kimi inkişaf etməsində xarici işğalçıların da rolu danılmazdır. Beləliklə də, vaxtı ilə Almaniya ərazisində iki müxtəlif dialekt olan dillər, bu gün ingilis və alman dili olaraq bir-birindən tamamilə fərqli dilə çevrilmişdir. Nəticə etibarilə demək mümkündür ki, iki müxtəlif dialekt daşıyıcısının qarşılıqlı anlaşılması baş vermirsə, deməli, iki dil daşıyıcısı fərqli dialektə yox, fərqli dilə mənsubdur, yəni ingilis və alman dilləri “mutually intelligible” (qarşılıqlı anlaşılan) dil deyildir. Dünyada ingilis və alman dilləri kimi cüzi fərqlərlə “qarşılıqlı anlaşılan” (mutually intelligible) minlərlə nitq forması mövcuddur və bunlar xüsusiləşmiş dillər hesab olunur. Əgər, bu cüzi fərqlər ünsiyyətdə çox kiçik çətinliklərə səbəb olursa, tək bir dilin dialektləri “variant” adlandırılır. Müasir dünyada ingilis dili artıq variantları ilə bütün dünyanın ünsiyyət ehtiyacını ödəyir. Əlbəttə ki, ünsiyyətin müasir texnologiya formasının dialektlərin və dillərin inkişaf tempini azaltması faktını ingilis dilinə də aid edə bilərik.

---

¹¹ Snježana, K. Language and Nationalism // – Zagreb: Journal of Slavic Linguistics, – 2010. Vol. 19, № 2, – p. 327

2) İkinci ayırıcı fərq “mədəni” kriteriyadır və fərdin şəxsi fikirlərini hesaba qatır. Belə ki, bu halda fərd bu məzmununda 2 suala cavabı aydınlaşdırmalıdır; fərdin ünsiyyət qurduğu dil forması dilin variantıdır, yoxsa, standart forması və ya fərdin norma olaraq qəbul etdiyi bir standart dil forması mövcuddurmu? Amerika Birləşmiş Ştatlarında “Brooklynese” dialektinin daşıyıcıları öz nitqlərini ingilis dilinin amerikan variantının lokal variantı hesab edirlər. Onlar, hətta televiziya diktorlarının nitqinin aksentsiz olduğunun, yəni öz dillərinin bir norma olmadığına fərqi varır və etiraf etməkdən çəkinmirlər¹².

3) Dilin siyasi statusu isə dialekti dildən ayıran sonuncu amildir. “Mutual intelligibility” (qarşılıqlı anlaşma) termini dialekt və dil arasındakı fərqi yalnızca nəzəriyyədə təsdiq etsə də, reallıqda özündə siyasi və sosial amilləri ehtiva edir. Müəyyən coğrafi ərazidə mövcud olan dövlət siyasi birlik yaratmaq və bunu nümayiş etdirmək məqsədilə ölkə ərazisində var olan bütün dilləri vahid bir dilin dialekti kimi elan edə bilər. Tamamilə fərqli bir hökumət qurumu isə fərddə “milli qürur” hissi formalaşdırmaq məqsədilə dialekt danışan əhalisinin ünsiyyət formasını müstəqil dil kimi hesab edir. Tarixdə kifayət sayda əhalisinə vahid dili qəbul etdirən və fərqli nəticələrə şahidlik edən dövlətlər olmuşdur; yuxarıda sadaladığımız 2 hal üçün kifayət qədər nümunələr vardı və nəticələr də öz növbəsində müxtəlif idi. Bu hala misal olaraq Rusiya İmperiyasında ukraynalıların dilinin rus dilinin standart variantı hesab olunmasını misal gətirə bilərik.

Dialekt anlayışı da özlüyündə ikiyə bölünür: sosial və regional dialektlər. Sosiolingvistikada bu iki qrupu ayıran amillər mövcuddur¹³.

XIX əsrdə amerikanizmə olan elmi marağın artması ilə regional dialektlərin araşdırılması və öyrənilməsi əhəmiyyətli dərəcədə vüsət almışdır. Bu sahədə Amerikadan C.Hempel, Ç.H.Qrandgent və O.F.Emerson, U.Labov, H.Kuras, H.L.Menken, Avropadan D.Kristal tanınmışdır.

---

¹² Hendrickson, R. The Facts on File Dictionary of American Regionalisms / R.Hendrickson. – Nyu-York: Facts on File, – 2000. – p.590

¹³ Wolfram, W. American English: Dialects and variation / W.Wolfram, N.Schilling-Estes – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007. – p.123

Dialektlər arasındakı ayrı-ayrı sərhədləri müəyyən etmək çətindir, çünki dialektlərin bir çox xüsusiyyətləri bir-birilə ortaqdır. Onlar özlüyündə yetəri sayda variasiya nümayiş etdirməkdədir. Yeksənəkliyə, yəni vahid linqvistik xüsusiyyətlərə səbəb amil kimi, ilk əvvəl koloniyalaşma dövründə mühacirlərin qaynayıb qarışmasını misal gətirmək mümkündür. Böyük Britaniyanın linqvistik cəhətdən müxtəlif bölgələrindən köç edən insanların Amerikanın qərbinə doğru sıx məskunlaşması Amerikada regional dialektlərin standartlaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. Digər tərəfdən, alimlər fərz edirlər ki, miqrasiya prosesində mühacirlərin aylarla eyni gəmidə səyahət etməsi dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsini yaratmış və beləliklə vahidliyə səbəb olmuşdur və biz “Ship English”də (Gəmi ingilis dili) bunu müşahidə edə bilirik.

Amerikanın Şimal bölgəsinin dialekt lüğət tərkibi regiona xas xüsusiyyətlərlə zəngindir. Yalnız Şimal dialektində mövcud olan sözlər digər regionlara da nüfuz etmişdir: “*bitch*” (*complain* – *şikayət etmək*), “*bloodsucker*” (*leech* – *müftəxor*), “*cabbage salad*” (*cole slaw* – *tərəvəz salata*), “*cowboy*” (*reckless driver* – *diqqətsiz sürücü*), “*nightcrawler*” (*large earthworm* – *böyük soxulcan*). Savadsız şimallılara xas digər xüsusiyyət isə “*you*” əvəzliyini cəmdə “*youse*” sözü ilə əvəzləmələridir. Şimal dialekti üzərində bir çox Avropa xalqlarının təsirindən də danışmaq yaxşı olardı. Miçiqaan ştatında fin, Minnesota ştatında isə isveçlilərin, Baffalo və Detroit şəhərində isə rus-polyak xalqlarının təsiri ilə bu dialektin lüğət tərkibində bəzi sözlər kök salmışdır. Bu hala çox maraqlı doğuran “*babushka*” (başı və çiyinləri örtən şarf) sözünü misal gətirmək mümkündür¹⁴. Bu tip sözlər dialekt sözlər hesab olunsalar da, əslində alınma söz kimi adlandırılmalıdırlar¹⁵.

Şimal dialektinə aid bariz qrammatik konstruksiya isə “*all the + adjective*”dir. Şimallılar “*That is as far as I could*” demək istəyərkən “*That is all the farther I could go*” və ya “*My hands are all greasy*” (*My hands are covered with grease*) konstruksiyasından

---

¹⁴ Kovacsés, K. American English: An Introduction. / K.Kovacsés. – Peterborough, Ont.: Broadview Press, – 2000. – p.160

¹⁵ Tahiróv, İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər / İ.M.Tahiróv. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 136 s.

istifadə edirlər. Bu dialektdə ən gözə çarpan qrammatik variasiya isə “ought” və “ought not” modal feilinin zamanlara görə dəyişərək “had ought”/ “hadn’t ought” formasını almasıdır¹⁶.

Nyu-York dialekti Şimal dialektinin yarım dialekti (subdialect) hesab edilərək özünün müstəsna xüsusiyyətləri ilə amerikalılar arasında asanlıqla seçilir. Artıq yuxarıda qeyd etdik ki, şimal bölgəsində yerləşən Nyu-York şəhərinin sakinləri sözsözü mövqədə saitdən sonra “r” səsinin tələffüz etmələri: /park/, /car/. “Linking-r” isə müstəsna dır: “Goupher is a program”. Bundan əlavə, bir Nyu-Yorklunun nitqində “intrusive-r” səsinə də rast gəlmək mümkündür: “The sofa is broken”. Əslində gördüyü kimi, “sofa” sözündə “r” səsi yoxdur, lakin ardınca sait səs gəldikdə “r” hərfi daxil ola bilər. Yeri gəlmişkən, “intrusive-r” səsi Britaniyanın bir çox dialektlərində vardır və bu dialektin Britaniya dialektləri ilə əlaqəsini araşdırsaq görürük ki, XVIII əsrdə Nyu York şəhəri ABŞ-də ölkənin iqtisadi gücünə çevrilir və şəhərin ticarət elitaları İncilabi Müharibədən sonra da Britaniya İmperiyası ilə sıx əlaqələrini kəsmirlər. Nyu-Yorkluların nitqlərindəki “r” səsinin reduksiyasına səbəb elit Britaniya təbəqəsinin təqlidi olmuşdur. II Dünya müharibəsindən sonra Amerikada bir çox şey kimi sosial dəyərlər də tərsinə çevrildi və “rotik-r” səsi bütün Amerika Birləşmiş Ştatlarının “nüfuz norması”na çevrildi¹⁷.

Dissertasiyanın III fəslı “İngilis dilinin amerıkan variantının sosial dialektləri və onların linqvistik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil 3 paraqrafdan ibarətdir: 1) “ABŞ-də sosial dialektlər, onların tədqiqi məsələləri və problemləri”; 2) “Afro-Amerikan ingiliscəsinin tarixi formalaşma prosesi və linqvistik xüsusiyyətləri”; 3) “Çikano ingiliscəsinin tarixi formalaşma prosesi və linqvistik xüsusiyyətləri”. İkinci paraqraf bir bəndə bölünür: 1) “Afro-Amerikan ingiliscəsinin linqvistik xüsusiyyətləri”.

İngilislərin geniş yayılmış fikrinə əsasən “amerikalılar ingilis dilini köklü sürətdə korlayır” fikrinə bir çox nüfuzlu alim və ictimai

---

¹⁶ Wells, John C. The Cockneyfication of R.P. Nonstandard Varieties of Language / John C. Wells. – Stockholm: Almqvist and Wiksell, – 1994. – p. 198

¹⁷ Carbonell, A.B. US Salad Bowl. Representation of Regionalism in Standard American English. / A.B. Carbonell. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, – 2013. – p.37

xadimlər əsaslı cavablar vermişlər. İngilis dilinin amerikan variantına məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladığı andan etibarən ingilis dilinin amerikan variantı böyük müzakirə mövzusu olmuşdur. Amerikalılar çox tez-tez ingilis dilini korlamaqda ittiham olunurlar və bu ittihamlar amerikalıların bu mövzuda özlərini digər xalqlar arasında sübuta yetirənədək, yəni XIX əsr boyu davam etmişdir. C.Algeo özünün “Doğru bilinən yalanlar: Amerikalılar ingilis dilin korlayır” yazısında “Tayms” qəzetindən bir xəbərə istinad edərək yazır: “*Uels şahzadəsi Britaniya konsulluğundakı çıxışında amerikalıların ingilis dilini korlamaqlarından şikayətlənir*”¹⁸.

Nəzərə alsaq ki, şahzadə kraliyyəət ailəsinə mənsubdur və onun qatı millətçilik ruhu vardır və belə olan təqdirdə onun iddiasını qəbul etmək əsaslı sayılmaz. Beləliklə, amerikalılar aşağıdakı müddəalar üzrə ingilis dilini korlamaqda ittiham olunurlar:

- 1) orfoqrafiya qaydalarının dəyişdirilməsi (*honour-honor*);
- 2) rotik “r” səsini istifadəsi;
- 3) qoşa inkarlıq;
- 4) cümləni sözünüylə bitirmək;
- 5) isimləri feil kimi işlətmək.

İrəli sürülən birinci ittihama haqq qazandırmaq məqsədilə U.Şekspirin əsərlərindən misal gətirmək yaxşı olardı. Amerikalı tədqiqatçıların U.Şekspir əsərlərini tədqiqat obyektı olaraq götürmələrinə səbəb U.Şekspirin ingilis dili və ədəbiyyatı tarixində ingilis dilini ən mükəmməl şəkildə istifadə etməsi və onun nüfuzunu artırmasıdır. Ziddiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, U.Şekspirin 1632-ci ildə nəşr olunan 36 əsərindən ibarət “I Folio”-da “*honour*” sözü 393 dəfə bu sözün amerikan variant kimi tanınan “*honor*” formasına 530 dəfə rast gəlinmişdir¹⁹. İngilis dilinin Britaniya variantında “*humour*” 47 dəfə, amerikalıların yaratdığı zənn edilən forma “*humor*” 90 dəfə, “*centre*” sadəcə 1 dəfə, “*center*” 9 dəfə,

---

¹⁸ Algeo, J. Language Myth: America is Ruining the English Language / J.Algeo. – London: Penguin Books, edited by Laurie Bauer; Peter Trudgill, – 1998. – p.178

¹⁹ Shakespeare, W. The meeting of king Richard and queen Isabel. In J. Dover Wilson (Ed.), Richard II: The Cambridge Dover Wilson Shakespeare / W.Shakespeare. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.152

“*sceptre*” 4 dəfə, “*scepter*” 36 dəfə istifadə olunmuşdur²⁰.

C.Draydn, C.Svift, C.Milton kimi dahi şəxsiyyətlər U.Şekspiri zəif qrammatik biliyə sahib olması səbəbindən zaman-zaman qınamışlar. Sadaladığımız faktlara baxmayaraq, “-or” və “-er” sonluqları amerikalı N.Vebsterin islahatı zənn edilir. İngilis dilinin orfoqrafiya qaydalarını amerikalılardan əvvəl pozan tarixi şəxsiyyətlərdən biri çap alətini icad edən U.Kaxston olmuşdur. Hər nə qədər ingilis dilinin qrammatikasının stabilləşməsinə xidmətinə görə xatırlansa da, onun zamanında sabit orfoqrafik qaydalar olmadığından, onun da çap etdiyi kitablarda qrammatik qayda pozuntusuna rast gəlmək mümkün idi. Nəticə etibarilə, Amerikanın koloniyalaşdırılması U.Şekspir və K.Marlonun dövrünə təsadüf etdiyi üçün əslində ingilislərin özləri tərəfindən korlanmış dil koloniyalara köçürülmüşdür. Elə amerikalıların aydın şəkildə tələffüz etdiyi rotik “r” səsi də XV əsrdə İngiltərədə bir zamanlar tələffüz olunmuş, hətta müasir dövrdə Şotlandlar və Uest Kountrililərin danışığında özünü büruzə verməkdədir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin amerikan variantının Şərqi Massaçusets və Nyu-York dialektində rotik “r” səsi mövcud deyildir.

Amerikalıların “qoşa inkarlıq” istifadəsi dilin saflığını korlayır deyə ittiham edənlərə əsaslı cavab olaraq deyə bilərik ki, dünya üzərində yetəri qədər “qoşa inkarlıq”dan istifadə edib inkarlıq ifadə etmə imkanları olan dillər mövcuddur (belə ki, məntiq qanunlarına əsasən “*I can't see no bird*” cümləsindəki qoşa inkarlıq təsdiq kimi qavranılır – Məmmədova G.). Bu dillər siyahısına öz ana dilimiz də daxildir. Bu cür hallar hər iki variantda qəbul edilməzdir, lakin maraqlıdır ki, bu məsələdə dili korlayanlar yalnız amerikalılar hesab olunur.

“Cümlənin sonunu sözünü ilə bitirmək olmaz” qaydası bütün ingilis dili mütəxəssislərinə məlumdur. Bu qaydanın yaranması isə XVII əsrdə yaşamış qrammatist C.Pulun adı ilə bağlıdır. Onun bu qərarının arxasında hansı motivlər olduğunu dəqiq demək qeyri-mümkündür, lakin əminliklə deyə biləcəyimiz fikir ondan ibarətdir

---

²⁰ <http://fifthcolumnistblog.wordpress.com/2013/02/16/the-americans-are-ruining-our-language>

ki, sözünün sonnda gəlməsi cümlənin məna və strukturuna heç də xələl gətirmir və yuxarıda sayılan müddəalar kimi sözünün sonnda işlənmə ehtimalı hər iki variantda rast gəlinən haldır.

“*They*” əvəzliyinin işlənmə halları ilə dünyanı dəyişmək olar” sözlərinin müəllifi D.Şlasko hər kəsin singular (tək) “*they*” haqda individual fikrə sahib olduğunu yazır²¹.

Əlbəttə, bəziləri “*they*”-i tək, bəziləri cəm formada qəbul edir. “*They*” əvəzliyinin tək formada işlənməsinə qarşı çıxanlar bunun qrammatik cəhətdən doğru olmadığını bildirirlər. Bu, xüsusilə cinsiyyətin bəlli olmadığı zaman işlədilir, istinad olunan dəqiqliklə verilsə belə nədənsə, “*they*” əvəzliyinin feili tək qəbul etməsini qrammatik cəhətdən məqbul hesab etməyənlər sayca çoxdur. Buna səbəb isə bizə məktəbdə qrammatik qaydaların çox ciddi şəkildə tədrisidir. Singular (tək) “*they*” xüsusilə sintaktik cəhətdən tək, məntiqi cəhətdən cəmdə olan “*someone*”, “*anyone*” və “*whoever*” kimi sözlərdə işədir: “*Someone left their umbrella in the meeting room*”, başqa sözlə desək, “*Someone left his or her umbrella*”, lakin “*their*” işlədilməsi asan və daha tez başa düşüləndir²².

Amerikalıların ittiham olunduğu axırncı müddəə isə isimlərin feilləşdirilməsidir ki, bu da ingilis dilinin qrammatikasına yad olan hal deyil, belə ki, qrammatikada bu “konversiya” adlanır. Elə bu qrammatik ənənə orta əsr ingilis dilindən gəlməkdədir. Bu qaydanın işlənmə tezliyi öz kulminasiya nöqtəsinə XVI-XVII əsrdə çataraq daha sonralar öz işlənmə tezliyini tədricən itirməyə başlamışdır. “*Grace me no grace; nor uncle me no uncle*” yazan Şekspir II Riçard əsərində “*grace*” və “*uncle*” sözlərin həm isim həm feil vəzifəsində işlətməmişdir²³.

Birinci mümkün nəticə ondan ibarətdir ki, hər iki xalq ingilis dilini korlamaqda ittiham etmək əsassız olardı. Dil həyatın digər real

---

²¹ Shlasko, D. Trans Ally Workbook: Getting Pronouns Right and What It Teaches Us about Gender / D.Shlasko. – Think Again Training, – 2014. – p.10

²² Shlasko, D. Trans Ally Workbook: Getting Pronouns Right and What It Teaches Us about Gender / D.Shlasko. – Think Again Training, – 2014. – p.28

²³ Shakespeare, W. The meeting of king Richard and queen Isabel. In J. Dover Wilson (Ed.), Richard II: The Cambridge Dover Wilson Shakespeare / W.Shakespeare. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.3

sahələri kimi daim dəyişir və bu dəyişikliklər öz əksini “mədəni dominantlıq” kontekstində tapır. İngilis dilinin amerikan variantında baş verən dəyişiklikləri isə “Amerikanca danışsən?” kitabının müəllifi R.Makneil özünəməxsus şəkildə izah edir: *“Dilimiz elə Missipi çayı kimi dəyişkəndir. Əgər, dilimiz dəyişməyi dayandırsa, Amerika xalqı da innovativ və dinamik olmağı dayandırar, bu isə Missipi çayının donmasına bərabərdir. Əgər dilimiz dəyişməsə, Latin dili kimi “ölü” dil olaraq yalnız kitablarda yaşayacaqdır”*²⁴.

Gəldiyimiz ikinci qənaət bundan ibarətdir ki, bütün bu müqayisəli məsələlərə aydınlıq gətirəcək və dildaxili qaydaları nizamlayıb stabilləşdirən dil qurumu mövcud deyildir. 1712-ci ildə şair və satirist C.Svift fransızların təcrübəsindən (Kardinal Reşlyenin əmri ilə 1635-ci ildə “Académie Française” yaradılmışdır – Məmmədova G.) yararlanmağa çalışaraq dil akademiyası təsis etməyə cəhd etmişdir. 1712-ci ildə yazdığı “Proposal for Correcting, Improving and Ascertaining the English Tongue” (İngilis dilinin düzəldilməsi, təkmilləşdirilməsi və müəyyənləşdirilməsi üçün təklif) məqaləsində C.Svift ingilis dilinin qeyri-mükəmməlliyindən şikayətlənir: ingilis dilinin korlanması ingilis dilinin inkişafı ilə mütənəsiblik təşkil etmir... ingilis dilində baş verən dəyişikliklər qrammatikanın ziddindədir²⁵.

1960-cı illərə qədər ABŞ-də dialektologiya sahəsində tədqiqatçıları maraqlandıran yeganə məsələ regional dialektlər olmuşdur, çünki ucqarlardakı dil repertuarının məhv olmasına dair ciddi proqnozlar meydana çıxmışdı. Elə bu səbəbdən də, Amerikada regional dialektlərin tədqiqi və sənədləşdirilməsi XIX əsr boyu Amerikada bir elmi dəb halını almışdır. Regional dialektlərin tədqiqi yüz iyirmi il bundan əvvəl başlasa da, onun metodologiyası otuz illik sistematik tədqiqata sahib olan sosial dialektlərə tətbiq edilə bilməzdi. Buna səbəb olaraq deyə bilərik ki, sosial dialektlər özünü dilin fonoloji və qrammatik yarusunda büruzə verir. Regional dialektlərdəki dil variativliyi isə özünü əksərən leksik qatda reallaşdırır. Sosial dialektlərin elmi tədqiqatının regional dialektlərlə

---

²⁴ Macneil, R. Do You Speak American / R.Macneil. – Harcourt: Language Arts & Disciplines, – 2005. – p.1

²⁵ Jonathan, S. A Proposal for Correcting, Improving and Ascertaining the English Tongue / S.Jonathan. – London: Benj Tooke, – 1712. – p.30

müqayisədə çətinlik dərəcəsi ondan ibarətdir ki, sosial dəyərlər kiçik zaman müddətində dildə geniş vüsət alaraq böyük dəyişikliklər nümayiş etdirmək imkanlarına malikdir. Bu isə qeyri-ixtiyari olaraq öz təsirini sosial qrupların dil repertuarına göstərir. Bir tədqiqatçının apardığı müşahidələr də müəyyən müddətdən sonra baş vermiş dəyişikliklər səbəbindən təsir qüvvəsini itirmiş olur. Elə bu səbəbdən də sosiolinqvistlər nəticələrin dəyişkən şəraitdə eyni qalıb-qalmadığını yoxlamaq üçün yenidən təcrübələr keçirmək məcburiyyətindədirlər. Bu sahədəki digər problem ondan ibarət idi ki, regional dialektlərlə müqayisədə sosial dialektlər və onların mövcud olduğu cəmiyyətlərin linqvistik problemləri ilə bağlı hər hansı tədqiqat materialının azlığı, xüsusilə də fonetik transkripsiyalar, supraseqmentlərin və sintaksisin öyrənilməsi problem hələ də diqqətdən kənar qalmış məsələlərdəndir. ABŞ-də hər hansı bir sosial dialekti dinləmək üçün bir audio materiala rast gəlmək qeyri-mümkün idi. Məsələn, keçən əsrdə Amerikada çox geniş yayılmış məşhur fikrə əsasən, telefonda bir qaradərilinin səsini müəyyən etmək həmişə asan olur. Həqiqətdə isə, bu sadəcə bir xalq inancı idi. Doğru və ya yanlış olduğunu sübut etmək və bir xalq inancı ilə əsl istifadə arasında əlaqə yaratmaq üçün bir məlumat yox idi. Texnologiyanın inkişafı bir çox tədqiqat sahəsinə təsirsiz ötürmədiyi kimi, bu sahəyə də öz töhfəsini vermişdir. Yaşadığımız əsrdə bir çox amerikalı telefonda zəng edən şəxsin ilk sözü olan “hello” kəlməsindən etnik mənşəyini təxmin edə bilər. Bunu ilk dəfə təcrübədən keçirən isə Vaşinqtonda St.Louis Universitetini qaradərili professoru C.Bau olmuşdur. Bununla o, “linguistic profiling” terminini yaratmış və bir araşdırmada sübut etmişdir ki, telefondakı səsə Afro-Amerikan və ya Meksika-Amerikan birinin olduğu hiss olunsa, həmin andan həmin fərd irqi ayrı-seçkiliyin qurbanı olur²⁶.

Bu gün Amerikada milli kimliklə əlaqəli Afro-Amerikan ingilis dili, Çikano ingilis dili, Cənubi Ağ ingilis dili, Yeni İngiltərə ingilis dili, Smoki Dağları ingilis dili, Apallaçian ingilis dili, Kəjun ingilis

---

²⁶ Baugh, J. Linguistic Profiling, in Black Linguistics: Language, Society, and Politics in Africa and the Americas / J.Baugh. –London: Routledge, – 2003. – p.90

dili, Puerto Rikan ingilis dili, Midvestern dili adlı sosial dialektlər, daha dəqiq desək, etnolektlər mövcuddur.

Amerika əhalisinin əksəriyyəti tərəfindən danışılan bu dialekt tarix boyu bir neçə ad qazanmışdır: Afro-Amerikan ingiliscəsi, Afro-Amerikan Vernakyular ingiliscəsi və Eboniks²⁷.

1960-cı ildə Afrika Amerika dialektinin tədqiqinə başlanıldığı dövrdə bu dialekt “Neqro dili” (Negro speech), “Neqro ingiliscəsi” (Negro English) və ya “Neqro Amerikan dialekti” (Negro American dialect) termini ilə adlandırılırdı. Ölkənin rəsmi dairələrində (İspanca Negro – qara) “Neqro” adının yanlış olduğu qənaətinə gələnlər daha sonra 1970-ci ildə bu terminləri “Qara ingilis dili” (Black English) ilə əvəz etdilər. 1980-1991-ci illər arası dövrdə “Afro-Amerikan ingiliscəsi”, 1991-ci ildən dövrümüzəcən isə “Afro-Amerikan Vernakyular ingiliscəsi” adlanmağa başladı²⁸.

R.Rikford yazır ki, *“Standart Afro-Amerikan ingiliscəsi Standart ingilis dilinin Amerikan variantının qrammatikasından istifadə etsə də, hər halda Afro-Amerikan səslənir. Buna səbəb isə Afrika dillərinə xas olan intonasiya və emfatikasıdır”*²⁹.

Ən çox tədqiq olunan bu dialektin lüğət tərkibinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, L.Green, Afro-Amerikan Vernakyular ingilis dili lüğətinin iki kateqoriyaya bölünməsinə təklif edir: bütün yaş qrupları tərəfindən istifadə olunan sözlər və ifadələr və müəyyən bir yaş qrupu tərəfindən istifadə olunan sözlər və ifadələr. Müəyyən sözlərin və ifadələrin istifadəsi də təbii olaraq müxtəlif bölgələr arasında dəyişir³⁰.

---

²⁷ Николаева, К.С., Трушкова Т.В. Американские и Английские диалекты Научный руководитель – доцент Трушкова Т.В. Сибирский Федеральный университет, Молодёжь и наука: Сборник материалов VI Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных [Электронный ресурс]. – Красноярск: Сибирский федеральный университет, – 2011. с.2

²⁸ Yənə orada, – s.3

²⁹ Rickford, R. Spoken Soul: The Language of Black Imagination and Reality / R.Rickford. – New-York: Wiley, – 2000. – p.243

³⁰ Green, L.J. African American English: A Linguistic Introduction / L.J.Green. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2002. – p.106

K.Fout yazır ki, Çikano ingiliscəsi Los-Anceles, Kaliforniya və Amerikanın Cənub-Qərb bölgələrində yetəri qədər istifadə olunan və tanınan, digər dialektlərdən (Afro-Amerikan, Kaliforniya Anglo-Amerikan) eləcə də ispancadan fərqlənən özünəməxsus xüsusiyyətləri olan müstəqil dialektir³¹.

Qeyd etməliyik ki, Meksikan-ingilis dilinin Amerikan variantı haqqında səhv bilinən faktlar mövcuddur. Bilinən əksinə, Çikano ingiliscəsi ispanca və ingiliscənin qarışığı deyil, o, Meksikadan gələn ispan mənşəli miqrantların dialektidir. Çikano ingiliscəsinin daşıyıcıları da Afro-Amerikan ingiliscəsinin daşıyıcıları kimi, onlar haqqında olan bəzi qərəzli fikirlərlə tarix boyu mübarizə aparmışlar. Çikano ingiliscəsi barədə elmi linqvistik tədqiqatların aparılmasına da səbəb Amerikada Vətəndaş Hüquqları Hərəkatı nəticəsində diqqətləri üzərinə çəkməyi bacarmış Afro-Amerikan ingiliscəsinin yenidən başlamış tədqiqat məsələləri olmuşdur. 1960-70-ci illərdə Afro-Amerikan ingiliscəsinin qrammatikasının tədqiqatı nəticəsində linqvistiklər sözügedən dialektin Çikano ingiliscəsinin qrammatikası ilə ortaq xüsusiyyətlərinin olduğunu fərqi varmışlar. Məlum məsələdir ki, hər iki dialekt “səhv qrammatika”-ya malikdir deyə bu dialektə danışanları aşağı sinif Latın və ya Afrika sosial qruplarına aid hesab edirdilər. Linqvistlərə aydın idi ki, Standart ingilis dilinin Amerikan variantı səhv sayılan “qoşa inkarlıq” və “qoşa modallıq” sadaladığımız bu dialektlərdə doğru hesab olunur və əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, dialekti dildən ayıran cəhət də elə ədəbi dildən fərqlənməsi və müəyyən cəmiyyətdə qəbul olunmuş dil normalarıdır. Düşünürük ki, cəmiyyət üzvləri birmənalı fərqi olmalıdırlar ki, dialekt də dil kimi özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətləri olan ünsiyyət formasıdır və dil ilə dialekt arasındakı fərqi bu mənada linqvistik deyil, sosial və siyasi ayrı-seçkilikdir. Təəssüf ki, Amerika cəmiyyətində bu gün “dialekt xurafatı” mövcuddur. Əgər, biri Standart Amerika ingiliscəsində danışmırsa, bir çox insan onu öncədən qərəzli şəkildə savadsız və ya aşağı təbəqənin üzvü kimi mühakimə edə bilər. Amerikada heç bir dialekt digərindən daha

---

³¹ Fought, C. Chicano English in Context / C.Fought. – Houndmills: Palgrave Macmillan, – 2002. – p.153

üstün deyildi. Bu ən azından Amerikan ideologiyasına zidd görünməyə də, təəssüf ki, Standart Amerika ingiliscəsinin “əsl” ingilis dili olduğunu düşünən bir çox insan var. Bununla yanaşı, dillərin və dialektlərin necə meydana gəldiyi və necə mövcud olduğuna dair populyar görüşlərin doğruluğu haqqında şübhələr də vardır. Düşünürük ki, bu məsələyə baxış həmişə fərdi olmuşdur. Dil həmişə müəyyən olunmuş qaydalarla, yəni bizim üçün dilin düzgün istifadə edilməsi məqsədilə kimlərsə tərəfindən yazılmış və kodlaşdırılmış qrammatika kitabları ilə nizamlanmışdır. Tarix boyu alternativ yanaşmalar da mövcud olmuşdur, məsələn, təsviri yanaşma. Bu yanaşmadan istifadə edərək insanların əslində kodlaşdırılmış qaydalara rəğmənlə dillə necə əlaqə yarada biləcəkləri barədə fikir irəliləyərək onları reallaşdırırlar. Elə bu reallaşma dialektlərin özüdür.

Çikano ingiliscəsi cəmiyyətdə özü ilə paralel mövcud olan bir neçə dialektdən təsirlənmiş və bu təsirlərin nəticələri fonologiya, leksika və sintaksisdə özünü büruzə vermişdir. Çikano ingiliscəsi yalnız ispan dilindən yox, Kaliforniya və Afro-Amerikan ingiliscəsindən belə bəhrələnmişdir və nəticədə ortaq linqvistik xüsusiyyətlər formalaşmışdır. Çikano ingiliscəsinin tədqiqatı son on illiklərdə baş tutduğundan hələ bu təsirin tərs istiqamətdə getdiyini söyləmək çətindir. Belə ki, Çikano ingiliscəsinin digər dialektlərə təsirinə olub olmamasını demək dünya dilçiləri üçün aydınlanmamış məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, iki dialekti tədqiq edərkən belə nəticəyə gəldik ki, Afro-Amerikan ingiliscəsi və Çikano ingiliscəsi arasında bəzi qrammatik oxşarıqlar mövcuddur. Məsələn, [θ] və [ð] samitlərinin dışarısında deyilməməsi ortaq fonoloji xüsusiyyətlər arasında ən qabarıq əlamət hesab olunur. Samitlərin söz sonunda reduksiyaya uğraması və vurğusu birinci hecaya düşən sözlərdə vurğunun ikinci hecaya qoyulması iki dialekt arasında çox rast gəlinən xüsusiyyətlərdən biridir. Afro-Amerikan ingiliscəsində olan “light /l/” səsi Çikano ingiliscəsində də mövcuddur. Lakin bu səsin Afro-Amerikan ingiliscəsində də olması, Çikano ingiliscəsinin bu dialektə təsirindən xəbər verə bilər. Afro-Amerikan ingiliscəsi ilə Çikano ingiliscəsi arasındakı təsir və oxşarlıq özünü fonologiyadan daha çox sintaktik xüsusiyyətlərdə büruzə verir. Hər iki dialektə “copular feil” mövcud

deyil. Hər iki dialektdə “be” feilinin şəxs formaları istifadə edilmir: *She tired (She is tired)*. Qoşa inkarlıq da iki dialekt arasındakı əsas oxşarlıqlardan biridir.

Tədqiqatdan əldə edilən **nəticələr** aşağıdakı kimi sıralana bilər:

1. İngilis dilinin tarixi köklərini araşdırarkən məlum oldu ki, ingilis dili Hind-Avropa dil ailəsinin Qərbi German qoluna məxsus olub Anglo-Frisian dialektindən meydana gəlmiş və eramızın V-VII əsrlərinin ortalarından Anglo-Saksonların İngiltərəyə gətirdikləri dildir.

2. İngilis dili qlobal və lingua-franka dili olaraq özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərilə daxili siyasi, praktik, xarici iqtisadi və intellektual səbəblərdən beynəlxalq ticarət və nəqliyyat, turizm və ən nəhayət, elm, texnologiya və akademik informasiya dilidir. İngilis dilinin yayılmasını izah edən ən ideal model “Braj Kaçru” modelidir. O, dünya ölkələrini ingilis dilinin işlənməsi və istifadə tezliyinə əsasən “Inner” (Daxili), “Outer” (Xarici) və “Expanding” (Genişlənən) qruplarına ayırır.

3. İngilis dilinin beynəlxalq dialektlərinin, başqa sözlə variantlarının yaranmasında Britaniyanın son iki əsrdə Şimali Amerika, Okeaniya, Qərbi Afrika, Cənubi Asiya və Cənubi Amerikada apardığı işğalçılıq siyasəti əsas rol oynayır. Bu işə öz növbəsində ingilis dilinin Yeni Zelandiya, Avstraliya, Amerika və Kanada kimi variantlarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bir çox dilçi və tarixçilərin ortaq fikirlərinə görə dialektlərin dil repertuarını gəmilərdəki miqrantların dil fondu həll edib və bu dil fondu tarixdə “Ship English” (Gəmi ingilis dili) termini ilə tanınır.

4. Respublikamız daxil olmaqla dünyanın hər ölkəsində xüsusilə də gənclər arasında sevilən Amerika mədəniyyəti 400 illik tarixə məxsus dili ilə digər variantlardan 4 səciyyəvi xüsusiyyətinə görə fərqlənir: 1) inkluzivlik; 2) əsnəklik; 3) qoruyuculuq; 4) yenilikçilik. O, eyni zamanda dialektlərin yeknəsəqliyinə görə digər variantlardan fərqlənir.

5. XIX-XX əsr boyu amerikalılar orfoqrafiya qaydalarının dəyişdirilməsi, rotik “r” səsinin tələffüzü, qoşa inkarlıq, cümləni sözdönü ilə bitirmək və isimləri feil kimi işlətməkdə və ingilis dilini korlamaqda ittiham olunmuşlar. Bizim qənaətimizə əsasən, amerikalıların pozmaqda ittiham olunduqları qaydalar əslində orta

əslərdə İngiltərədə pozulmuşdur. Həmin pozulmuş dil normaları daha sonra Amerikaya miqrasiya zamanı köçürülmüş və mühacirlərin nitqində möhkəmlənərək ədəbi dil normasına çevrilmişdir.

6. 1606-cı ildə baş verən ilk mühacir dalğası ilə ardı gələn ikinci (1620-ci il) və üçüncü (XVIII əsrin əvvəli) mühacirət dalğası Amerika Birləşmiş Ştatlarını əsasən 4 dialektoloji bölgəyə böldü və bu bölgünü aparən dünyaca məşhur dilçi alim U.Labov oldu. O, bölgünü TELSUR layihəsinin nəticəsi olan sorğuya əsasən Amerika xəritəsində regional olaraq aparmışdır. Beləliklə, o, Amerikanı Şimal, Mərkəz, Cənub və Qərb dialektoloji bölgələrinə ayırır. “Dialect continuum”, yəni “dialekt ortaqlığı” səbəbindən müəyyən bir regiona hər hansı dialekti təyin etmək çox çətindir, çünki bir çox məqamda dialektlər müəyyən yerdə kəsişir və ortaq xüsusiyyətlərə sahib olur. İngilis dilinin amerikan variantının sosial dialektlərinin təsnifatı isə fərdin cinsi, yaşı, sosial təbəqəsi, təhsili və ən nəhayət, etnik mənsubiyyətinə əsasən aparılır. Amerikada etnik mənsubiyyət əsasında formalaşan 2 sosial dialekt: Afro-Amerikan Vernakulyar və Çikano ingiliscəsi mövcuddur. Hər iki dialekt arasında ortaq tarixi və linqvistik xüsusiyyətlər vardır.

7. İngilis dilinin amerikan variantının linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən aydın oldu ki, ABŞ-də mövcud olan zəngin regional və sosial dialektlər variasiyası səbəbindən Standart ingilis dilinin Amerikan variantı dedikdə, kodifikasiya prosesi nəticəsində Amerikanın Şimali Mərkəz, Qərbi Yeni İngiltərə və Qərb bölgəsinin dialektinin standartlaşması forması başa düşülür. Standart ingilis dilinin Amerikan variantı ingilis dilinin Amerikan variantının müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərdən bəhs etmək üçün əksər linqvistlərin qəbul etdiyi standart dialektdir və bu Amerika Birləşmiş Ştatlarında radio və televiziya, elm, mədəniyyət və ticarət danışıqlarının dilidir. Standart ingilis dilinin Amerikan variantının ən xarakterik linqvistik xüsusiyyəti rotik [r] səsinin artikulasiyasıdır. Rotik aksent Nyu-York və Boston regionu istisna olmaqla bütün Amerika ərazisində eşidilir. Lügət tərkibi isə ingilis dilinin Britaniya variantı əsasında formalaşmış və özlüyündə yüksək leksikoloji variasiya nümayiş etdirməkdədir.

8. Amerikada yerləşən İngilis dilinin Beynəlxalq Dialektləri Arxivini ilə olan əməkdaşlığın nəticəsində arxivin “Global Map”

şöbəsində ölkəmizin boş qalan xəritəsini Azərbaycanı təmsil edən audio mətni ilə təmin etməyə nail olduq. Ölkəmizin xəritəsinin bu arxivdəki hazırki görüntüsünü göstərilən link vasitəsilə izləmək olar³². Təqdim edilən növbəti link vasitəsilə də audio-mətni dinləmək mümkündür³³.

Arxivlə sıx əməkdaşlıq edirik. Ölkəmizdən daha çox nümayəndənin arxivə səs yazısı göndərməsi üçün təşviqediciləşmələr aparmışıq və aparırıq. Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbəsi N.Muradovadan ingiliscə müsahibə almışıq və həmin müsahibənin və mətnin tələbənin səsləndirdiyi audio-mətn formasını arxivə göndərərək ölkəmizin bu sahədə təmsil olunmasına səbəb olmuşuq. Göstərilən link vasitəsilə audiomətni dinləmək olar³⁴.

9. Regional dialektlər linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərdi variasiya olaraq məqbul hesab olunsada, nəticə etibarilə bu gün ABŞ-də bəzi regional dialektlər digərlərindən daha standart, yəni ədəbi dil normasına daha yaxındır. Regional dialekti daha standart edən məfhum isə yenə sosial faktordur. Hər bölgəyə məxsus sosial təbəqələşmə mövcud olduğundan, hər bölgədə həm standart, həm də standart olmayan variativlik mövcuddur.

10. Orta və ali təhsil müəssisələrində müəllimlərin tələbələrə tələqin etdiklərinin əksinə “Düzgün ingilis dili” deyərək bir anlayış yoxdur. Dialekt qaydalarına riayət edən istənilən danışmaq tərzi nəzəri və praktik cəhətdən “düzgün” sayılmalıdır. “Aint” kimi sözlər bir çox dialektlərdə “real”dır və işlədilməsi məqbul hesab olunur. Bütün bunlara baxmayaraq, insanlar danışmaq tərzlərinə görə mühakimə olunur və elə buna görə də, dialektlər “sosial prestij” baxımından müəyyən dərəcələrə sahibdir. Zənnimizcə, bu “sosial prestij” fərdlərin “qərəz”ləri əsasında formalaşan bir kriteriyadır. Təəssüf ki, ABŞ-də dialekt haqqında qərəzli düşüncələr mövcuddur. Hənsisa bir Amerika vətəndaşı Standart ingilis dilinin Amerikan variantında ünsiyyət qurmursa, bir çoxu onu savadsız kimi mühakimə edir. Standart ingilis dilinin Amerikan variantının “düzgün” ingilis dili olduğunu düşünürlər. Cənubi Amerika dialektləri ümumilikdə aşağı

---

³² www.e-qanun.az

³³ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_English_words_of_Spanish_origin

³⁴ Online Etymology Dictionary

prestijli dialektlər sırasındadır. Onların düşüncə tərzinə əsasən, Cənubi Amerika dialekti ilə ünsiyyət quran fərdlər məhdud dünyagörüşlü və ali təhsili olmayan insanlardır. Şımallıların bu qərəzli düşüncələrindən xəbərdar olan aşağı təhsilli cənublular belə nitqlərini düzəldərək şimal standartlarına uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Ümumilikdə, ingilis dilinin Amerikan variantının heç bir dialekti digərindən hər hansı bir xüsusiyyətinə görə üstün deyildir. Bu gün Amerikada hamı hər hansı bir dialekt daşıyıcısıdır.

İngilis dilinin variantlarının, xüsusilə Amerikan və Britaniya variantlarının dialektlərinin icmal şəklində tədrisi tələbələrin dünyaya daha operativ şəkildə inteqrasiyasının təmin edəcək və iş prosesində səhv anlaşılmalarını aradan qaldıracaqdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və elmi müddəaları aşağıdakı nəşrlərdə əksini tapmışdır:

1. Məmmədova, G.A. İngilis dilinin variantlarının yarandığı gəmi; “Ship English” // – Bakı: AMEA, Filologiya məsələləri, – 2018. №12, – s.178-182;
2. Məmmədova, G.A. İngilis dilinin amerikan variantının fərqləndirici xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2018. № 3/4(40), – s.54-57;
3. Mammadova, G.A. British as destroyers of the English language // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2018. № 5, – s.77-80;
4. Mammadova, G.A. The role of Open American National Corpus in Teaching English as a Second Language // Azərbaycan Dillər Universiteti, “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika Elmi Konfransının tezisləri toplusu, – Bakı, – 2018, – s.43-44;
5. Mammadova, G.A. Are Americans destroying the English language // “Modern Problems of Applied Linguistics”, Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransı, – Bakı, – 2018, – s.87-88;
6. Məmmədova, G.A. Korpus dilçilik və Amerikan Milli Korpusu // “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII respublika elmi konfransı”, – Bakı, – 2018. – s. 252-254;

7. Mammadova, G.A. Classification of regional dialects of American English // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Məsələləri, – 2019. №3, – p.116-119;
8. Məmmədova, G.A. Standart amerikan ingiliscəsinin fonoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri Jurnal, – 2019. № 2(110), – s.94-96;
9. Мамедова, Г.А. Об американском варианте английского языка // – Алматы: Вестник Академии Гражданской Авиации, – 2019. № 1(12), – s.55-60;
10. Mammadova, G.A. Social and regional dialects in the USA // Вестник науки, Перспективы развития науки в современном мире. Сборник статей по материалам XV международной научно-практической конференции, – Уфа, Россия, – 07 марта – 2019, Часть 7, – с.152- 158;
11. Məmmədova, G.A. İngilis dilinin beynəlxalq dialektləri onların tədqiqi tarixi işığında // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2020. № 1, – s.28-33;
12. Mammadova, G.A. American English in Teaching English as a Second Language // – UK, London: International Journal of English Language Studies, – 2020. № 2, – p.52-57
13. Mammadova, G.A. Phonological features of New York accent of American English // Германистика 2020: Nove Et Nova Материалы Третьей Международной научной конференции, – Москва: ФГБОУ ВО МГЛУ, – 29 декабря, – 2020, – с. 25-26.

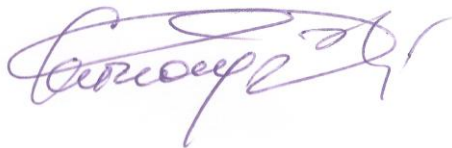
Dissertasiyanın müdafiəsi 06 noyabr 2023-cü il tarixində saat 10.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 oktyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.10.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40083 işarə

Tiraj: 100 nüsxə